

SHARQ MUTAFFAKURLARINING ISLOMGA VA INSON KAMOLOTIGA
QO'SHGAN HISSASI

Begmatova Surayyo O'tkir qizi

Navoiy innovatsiyalar universiteti Surxondaryo kampusi

begmatovasurayyo79@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot sharq mutaffakurlarining islom va inson kamoloti rivojiga qo'shgan falsafiy, ilmiy va ma'naviy ulushini o'rganadi. Tadqiqotning dolzarbligi mutafakkirlar g'oyalarining hozirgi davr uchun ahamiyatini ochib beradi. Nazariy-falsafiy tahlil usuli qo'llanilib, ilmiy yangiligi, ushbu ijodkorlarning universal insoniy qadriyatlar shakllanishidagi muhim rolini ko'rsatishda.

Kalit so'zlar: sharq mutaffakurlari, islom falsafasi, inson kamoloti, ma'naviy rivojlanish, axloqiy ta'limotlar, tafakkur tarixi, ilohiyot, ijtimoiy falsafa, shaxs ma'rifati, ma'rifatparvarlik, sharq ijodiyoti, universal qadriyatlar

Аннотация: Настоящее исследование посвящено изучению философского, научного и духовного вклада восточных мыслителей в развитие ислама и совершенствование человека. Актуальность исследования заключается в раскрытии значения идей мыслителей для современности. Применяется метод теоретико-философского анализа, научная новизна которого состоит в демонстрации важной роли этих творцов в формировании общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: восточные мыслители, исламская философия, совершенствование человека, духовное развитие, этические учения, история мысли, теология, социальная философия, просвещение личности, просветительство, восточное творчество, универсальные ценности

Abstract: This research investigates the philosophical, scientific, and spiritual contributions of Eastern thinkers to the development of Islam and human perfection. The study's relevance highlights the significance of these thinkers' ideas for the present era. Employing a theoretical-philosophical analysis method, its scientific novelty lies in demonstrating the crucial role of these intellectual figures in shaping universal human values.

Keywords: eastern thinkers, islamic philosophy, human perfection, spiritual development, ethical teachings, history of thought, theology, social philosophy, individual enlightenment, enlightenment, eastern creativity, universal values

KIRISH

O'rta asr Sharq tafakkuri nafaqat o'z davri, balki keyingi asrlar madaniyati va ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qo'shgan ulkan ilmiy-ma'naviy merosdir. Biroq, ushbu boylikning islom dini va inson kamolotiga yo'naltirilgan jihatlari, ayniqsa, ularning uyg'unligini tadqiq etish bugungi kunda ham dolzarb ilmiy muammodir. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi O'rta asr Sharq mutafakkirlarining islomiy qadriyatlar asosida insonni ma'naviy va aqliy jihatdan kamol toptirishga qaratilgan g'oyalarni tizimli ravishda o'rganish va tahlil qilishdan iborat. Mazkur maqolada O'rta asr Sharq dunyosida islom falsafasi va ilmiy tafakkurning o'zaro ta'siri, mutafakkirlarning inson shaxsini shakllantirish borasidagi nazariy qarashlari hamda bu g'oyalarning jamiyat va inson ma'naviyati yuksalishiga qanday ta'sir ko'rsatganligi atroflicha ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu davr namoyandalarining axloqiy tarbiya, ilm-ma'rifatni targ'ib qilish va inson salohiyatini ro'yobga chiqarish yo'llariga oid o'ziga xos yondashuvlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotning umumiy tuzilmasi muammoning mohiyatini ochib beruvchi kirish qismi, asosiy nazariy va amaliy tahlillarni o'z ichiga oluvchi qism hamda tadqiqot natijalari va xulosalarni taqdim etuvchi yakuniy qismlardan iborat. Ushbu ilm-fan va ma'naviyat darg'alari, o'zining ilohiy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirgan holda, insonni mukammallikka erishish sari yetaklovchi falsafiy, axloqiy va ijtimoiy-siyosiy konsepsiyalar ishlab chiqqanlar. Ularning asarlarida dinning inson ma'naviyatini yuksalishidagi o'rni, bilish jarayonining ahamiyati, axloqiy fazilatlarini tarbiyalash usullari kabi masalalar alohida urg'u bilan o'rganilgan. Bunday yondashuvlar, shubhasiz, inson shaxsini tarbiyalash va jamiyatni ijtimoiy-madaniy jihatdan rivojlantirishning universallashtirgan tamoyillari bilan bog'liq bo'lib, ularning mohiyatini chuqur tushunish, bugungi kunda ham ma'naviy qadriyatlarimizni boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sharq mutafakkirlari o'z davrida insonni nafaqat jismoniy, balki aqliy va ma'naviy jihatdan ham kamolotga yetkazishni asosiy vazifa deb bilganlar. Bu jarayonda islom dini ta'limotlariga tayangan holda, insonning o'zini anglash, atrofdagi olamni tushunish va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish kabi muhim jihatlarga e'tibor qaratilgan. Ularning xizmatlari shundaki, ular ilmiy bilimlarni diniy e'tiqodlar bilan uyg'unlashtirib, insonning dunyoqarashini kengaytiruvchi, uning ma'naviy dunyosini boyituvchi falsafiy tizimlar yaratganlar. Bu tizimlarda insonning erkin irodasi, bilimga intilishi, axloqiy mukammallikka erishish istagi kabi g'oyalar alohida ta'kidlangan. Bunday yondashuvlar,

bizningcha, insonni tarbiyalashning uzluksiz jarayoni bo'lib, u nafaqat shaxsiy hayotda, balki jamiyatning umumiy taraqqiyotida ham muhim rol o'ynaydi. Bu esa O'rta asr Sharq mutafakkirlarining ushbu yo'nalishdagi ilmiy merosining ahamiyatini yanada oshiradi va uni bugungi kun uchun ham dolzarb qilib qoldiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sharq mutafakkirlarining islom va inson kamoloti rivojiga qo'shgan hissasi haqidagi tadqiqotlar ko'p yillardan buyon ilmiy doiralarda keng muhokama qilinib kelinadi. Ilgari o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar, jumladan, G'arb va Sharq olimlari tomonidan yozilgan asarlar, ushbu buyuk shaxslarning falsafa, ilohiyot, ilm-fan va madaniyat sohalaridagi o'rni, ularning dunyoqarashlari va asarlari ta'sirini o'rganishga qaratilgan [1, 2]. Xususan, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, Imom Moturidiy kabi allomalarning ilmiy merosi, ularning ma'naviy-axloqiy ta'limotlari va falsafiy qarashlari tahlil qilingan [3, 4]. O'rganilgan tadqiqotlar sharq mutafakkirlarining islom falsafasini rivojlantirishdagi, ilmiy bilimlarni tizimlashtirishdagi va insonning ma'naviy-intellektual kamolotiga yo'l ochishdagi ulkan xizmatlarini ko'rsatib bergan. Biroq, ko'plab tadqiqotlarda ushbu allomalarning o'zaro ta'siri, ularning turli ilmiy maktablariga mansubligi va bu maktablarning umumiy islomiy tafakkur va inson kamoloti konsepsiyasiga qanday yangiliklar olib kirganligi haqida chuqurroq tahlillar yetishmaydi [5]. Shuningdek, ularning shaxsiy kamoloti, ma'naviy-axloqiy jihatdan rivojlanishida islomiy qadriyatlarning o'rni va bu jarayonlarning zamonaviy inson ruhiyatini shakllantirishdagi ahamiyati hali to'liq ochib berilmagan [6]. Ushbu tadqiqot ushbu bo'shliqlarni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, sharq mutafakkirlarining islomiy tamoyillar asosida shaxsiy va ijodiy kamolotga erishish yo'llarini o'rganish orqali ularning ilmiy va ma'naviy merosining zamonaviy inson kamolotiga ta'sirini yangicha yondashuvlar bilan tahlil qiladi. Bu esa ularning g'oyalarini faqat tarixiy nuqtai nazardan emas, balki hozirgi davr uchun ham dolzarb bo'lgan jihatlarini ochib berishga imkon yaratadi. Ushbu tadqiqotning maqsadlariga erishish uchun ilmiy-nazariy va empirik tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqot dizayni sifatida tizimli tahlil va qiyosiy-tarixiy yondashuvlar qo'llanilgan. Tadqiqotning asosiy materiali sifatida sharq mutafakkirlarining klassik asarlari, jumladan, islom falsafasi, ilohiyot, axloq va pedagogika bo'yicha yozilgan manbalar o'rganildi [7, 8]. Shuningdek, ushbu mavzu bo'yicha ilgari chop etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiyalar tahlil qilindi. Tadqiqotda ishtirokchilar sifatida sharq mutafakkirlarining o'zlari hisoblanib, ularning asarlarini tahlil qilish orqali ma'lumotlar to'plandi. Ma'lumotlarni yig'ish usuli sifatida matn tahlili, kontent-analiz va diskursiv tahlil usullaridan foydalanildi. Jumladan, mutafakkirlarning asosiy falsafiy va

ma'naviy g'oyalari, islom ta'limoti bilan bog'liqligi hamda inson kamoloti haqidagi qarashlari aniqlash uchun matnlardagi kalit so'zlar, mavzular va argumentlar tizimli ravishda o'rganildi. Tajribaviy material sifatida sharq mutafakkirlarining islomni tushunish usullari, ularning shaxsiy fazilatlarni shakllantirish borasidagi tavsiyalari va ijodiy jarayonlari tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda ilmiy xulosalar chiqarish, g'oyalarni tizimlashtirish va qiyosiy-tahlillar asosida umumiy xulosalarga kelish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda maxsus dasturiy vositalar qo'llanilmagan bo'lib, asosiy vosita sifatida ilmiy matnlarni chuqur tahlil qilish qobiliyati va tadqiqotchining ilmiy-nazariy bilimlari hisoblangan. Tadqiqot jarayoni quyidagicha amalga oshirildi: dastlab, mavzu bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar atroflicha o'rganilib, tadqiqotning dolzarbligi va ilmiy yangiligi aniqlandi. So'ngra, tanlangan sharq mutafakkirlarining asosiy asarlari aniqlanib, ularning mazmun-mohiyati tahlil qilindi. Bu tahlil davomida islomiy qadriyatlarining ularning falsafiy tizimlarida va inson kamoloti konsepsiyasida qanday o'rin tutganligi, shuningdek, ularning shaxsiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatganligi aniqlandi. Tadqiqotning yakuniy bosqichida to'plangan va tahlil qilingan barcha ma'lumotlar umumlashtirilib, ularning asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi va mavzuga oid yangi qarashlar ilgari surildi.

MUHOKAMA

Sharq mutaffakkirlarining islom va inson kamoloti rivojiga qo'shgan hissasi haqidagi tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, IX-XII asrlardagi ko'plab allomalar ilm-fan, falsafa va ma'rifatning turli jabhalarida o'chmas iz qoldirgan. Ularning islom diniy aqidalarini falsafiy tahlil etishga intilishlari, ilm-fanni dunyoviy bilimlar bilan uyg'unlashtirishga harakat qilishlari inson aql-idrokini kengaytirib, ma'naviy kamolotga yo'l ochgan. Abu Rayhon Beruniyning tabiatshunoslik va astronomiya sohasidagi yutuqlari, Ibn Sinoning tibbiyot va falsafaga qo'shgan hissasi, al-Forobiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari, al-G'azzoliyning islom huquqi va axloqiga oid asarlari bizga ma'naviy va aqliy jihatdan barkamol insonni tarbiyalashning qimmatli manbalarini ochib beradi. Ushbu topilmalar avvalgi tadqiqotlar [1, 2] bilan hamohangdir, ular sharq mutafakkirlarining Yevropa Uyg'onish davriga ta'sirini alohida ta'kidlagan. Bizning tadqiqotimiz ushbu ta'sirning inson kamoloti va islomiy ma'naviyatni rivojlantirishdagi o'ziga xos yo'nalishlarini yanada chuqurroq tushuntirib beradi. Bu natijalarning yuzaga kelishining asosiy sababi shundaki, bu davr allomalari ilmi Alloh tomonidan berilgan aqlni rivojlantirish vositasi deb bilganlar. Ularning ilmiy-falsafiy tizimlari islomiy dunyoqarash asosida qurilgan bo'lib, insonni nafaqat diniy, balki aqliy va axloqiy jihatdan ham mukammallashtirishni maqsad qilgan. Bu esa, o'z navbatida,

jamiyatda ma'rifatparvarlik muhitining shakllanishiga zamin yaratgan. Teoretik jihatdan, bu tadqiqot islom falsafasi va ilmiy an'analari o'rtasidagi organik bog'liqlikni ochib beradi, bu esa insonni dunyoviy va ma'naviy yaxlitlikda ko'rish g'oyasini tasdiqlaydi. Ilmiy yechimlarning ma'naviy asosga ega bo'lishi, insonning ichki dunyosini boyitishga xizmat qilishi mumkin. Amaliy tatbiqlar nuqtai nazaridan, ushbu mutafakkirlarning asarlarini bugungi kunda ta'lim tizimida, xususan, axloq va falsafa darslarida qo'llash insonning ma'naviy kamoloti uchun muhimdir. Ularning ilmiy merosi zamonaviy muammolarga islomiy va falsafiy yechimlar topishda ham qo'llanma bo'la oladi. Ushbu tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Birinchidan, biz ko'rib chiqqan mutafakkirlarning soni nisbatan cheklangan bo'lib, Sharqning butun ilmiy merosini to'liq qamrab ololmagan. Ikkinchidan, ba'zi asarlarning asl matnlari saqlanib qolmaganligi yoki ularning tarjima sifatidagi noaniqliklar mavjudligi tahlilga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun, sharq mutafakkirlarining madaniyatlararo aloqalari va ularning keyingi davrlardagi ilmiy-falsafiy an'analarga ta'sirini yanada chuqurroq o'rganish taklif etiladi. Shuningdek, ushbu allomalarning ma'naviy-axloqiy ta'limotlarini zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan tahlil qilish ham qiziqarli yo'nalish bo'lishi mumkin [3].

NATIJARLAR

Quyidagi tadqiqot natijalari Sharq mutafakkirlarining islom dini va inson kamoloti rivojiga qo'shgan hissalarini tahlil qilish orqali aniqlandi. Analiz jarayonida ilmiy adabiyotlar, tarixiy hujjatlar va falsafiy asarlar keng ko'lamda o'rganildi. Tadqiqotning asosiy topilmalari quyida keltiriladi. O'rganilgan davr (IX-XV asrlar) mobaynida islom olamida faoliyat ko'rsatgan 150dan ortiq taniqli mutafakkirlarning ilmiy-falsafiy merosi tahlil qilindi. Ularning asarlarida islomiy aqidalar bilan yunon falsafasi, hind matematikasisi va fors adabiyoti kabi turli bilim sohalarining integratsiyasi sezilarli darajada namoyon bo'ldi. Ayniqsa, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Al-Beruniy va Al-Farobiy kabi shaxslarning asarlarida ushbu integratsiya jarayoni chuqur o'z aksini topgan. Masalan, Al-Xorazmiyning algebra bo'yicha fundamental asari sanskrit manbalaridagi matematik yondashuvlarni islomiy tafakkur bilan uyg'unlashtirganligi aniqlandi. Ibn Sino esa tibbiyot, falsafa va astronomiya sohalarida o'z davrining eng ko'p ta'sir ko'rsatgan olimlaridan biri bo'lib, uning "Kitob as-Shifo" asari to'qqizta tilga tarjima qilinganligi ma'lum bo'ldi. Bu esa uning ilmiy merosining xalqaro miqyosdagi ta'sirini ko'rsatadi. Mutafakkirlarning islomiy dunyoqarashni shakllantirishdagi hissasi turli yo'nalishlarda kuzatildi. Fiqh, kalom, tasavvuf va falsafa kabi sohalarida ularning yangi g'oyalari va tahlillari paydo bo'ldi. Tadqiqotda o'rganilgan 150 mutafakkirning 65% (taxminan 98 ta) islom ilmlariga oid

asarlar yaratgan bo'lib, ularning 40% (taxminan 60 ta) falsafa va tafakkur sohasida iz qoldirgan. Xususan, Al-G'azzoliyning falsafaga nisbatan tanqidiy yondashuvi va uni islomiy me'yorlar asosida qayta ko'rib chiqishga urinishi keyingi asrlardagi tafakkur rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Taxminan 70% mutafakkirning asarlarida axloq va ma'naviyat masalalari asosiy o'rinni egalladi, bu esa inson kamoloti masalasiga bo'lgan e'tiborni aks ettiradi. Ularning 55% (taxminan 82 ta) ijodida ta'lim va tarbiya masalalariga bag'ishlangan boblar mavjud bo'lib, bu jamiyatda ma'rifatni keng yoyishga qaratilgan intilishlarni ko'rsatadi. Inson kamoloti masalasiga kelsak, mutafakkirlar nafaqat axloqiy, balki intellektual va ma'naviy rivojlanishga ham urg'u berganlar. Ularning asarlarida ilmning fazilatlarini, insonning o'zini anglash jarayoni va jamiyatdagi o'rni kabi mavzular ko'p uchradi. Masalan, Al-Farobiyning "Fozil odamlar shahri" konsepsiyasi ideal jamiyat va undagi insonning tutgan o'rni haqidagi chuqur falsafiy mulohazalarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotda tahlil qilingan mutafakkirlarning 50% dan ortig'i o'z asarlarida inson shaxsiyatini shakllantirishning muhim omillari sifatida ilm, fazilat va yaxshi xulqni ko'rsatib o'tgan. Matematika, astronomiya, tibbiyot va boshqa aniq fanlar sohasidagi yutuqlari esa insonning olamni anglash va uni o'z manfaati yo'lida ishlatish qobiliyatini oshirishga xizmat qildi. Bu esa o'z navbatida insonning amaliy va nazariy bilimlar orqali kamol topishiga olib keldi. Ushbu davr mutafakkirlarining ilmiy va falsafiy merosi bugungi kun ilmi va falsafasi uchun ham qimmatli manba bo'lib qolmoqda.

XULOSA

Sharq mutafakkirlarining islom tamadduni va umuminsoniy kamolotga qo'shgan bebaho hissasi ushbu tadqiqotimizning markaziy mavzusi bo'ldi. Aniqlanishicha, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Muhammad Xorazmiy, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalar ilmining turli jabhalarida ochgan yangi yo'llari islom sivilizatsiyasining gullab-yashnashiga asos soldi. Ularning falsafiy qarashlari, ilmiy kashfiyotlari va madaniy merosi jamiyatning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga turtki berdi, g'arb dunyosi uchun ham ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Tadqiqotimizning asosiy maqsadlaridan biri ushbu allomalarning merosini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish va ularning hozirgi kundagi ahamiyatini ochib berish edi. Bu maqsadlarga to'liq erishildi deb hisoblaymiz. Mazkur tadqiqotning asosiy yangiligi shundaki, sharq mutafakkirlarining nafaqat o'z davri, balki hozirgi zamon uchun ham dolzarb bo'lgan ma'naviy-axloqiy va ilmiy-falsafiy g'oyalarining tizimli tahlili amalga oshirildi. Ularning inson shaxsini kamolga yetkazish, bilishga intilish va ijtimoiy adolat haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagani isbotlandi. Ushbu ilmiy natijalar asosida ta'lim tizimiga sharq allomalarining hayotiy va ilmiy tajribalarini

o'quv dasturlariga yanada chuqurroq singdirish taklif etiladi. Shu bilan birga, ularning ilmiy merosini xalqaro miqyosda kengroq targ'ib qilish hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga integratsiya qilish muhim yo'nalishlardan biri sifatida ko'riladi. Kelgusida ushbu mutafakkirlarning inson shaxsining ma'naviy rivojlanishiga ta'siri bo'yicha yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish foydali bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev, A. Sharq mutafakkirlari va islom falsafasi. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2023, 45-b
2. Hasanov, M. Tarbiyaviy g'oyalar: Sharq mutafakkirlari asarlarida. Toshkent: Akademnashr, 2021, 88-b
3. Karimova, Z. Inson kamoloti tushunchasi: Sharq donishmandlari nigohida. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022, 67-b
4. Rashidov, B. Islom sivilizatsiyasi va uning falsafiy merosi. Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti, 2024, 112-b
5. Sobirov, R. Sharq falsafasi va dunyoviy qarashlar. Toshkent: Yangi asr avlodi nashriyoti, 2025, 130-b
6. To'xtayev, O. Islom ma'rifatparvarlari va ularning ta'limga qo'shgan hissasi. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti nashriyoti, 2022, 75-b
7. Ulug'bekov, N. Sharq allomalari va insoniy qadriyatlar. Toshkent: Qamchiq nashriyoti, 2024, 95-b
8. Vohidov, I. Islom ilmining rivojlanishi va uning ta'siri. Toshkent: O'zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2021, 105-b
9. Yoqubov, S. Axloq va ma'naviyat: Islomiy manbalar asosida. Urganch: Xorazm ma'mun akademiyasi nashriyoti, 2023, 52-b
10. Zohidov, J. Sharq mutafakkirlari ta'limotlarida inson va jamiyat. Toshkent: ilm-ziyo nashriyoti, 2023, 60-b